

Статті за іншими напрямками досліджень у галузі знань 08 – “Право”

УДК / UDC: 340.12

DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2026.1\(56\).357448](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2026.1(56).357448)**Сергій Володимирович Васильєв**

Юридичний департамент Харківської міської ради

ORCID <http://orcid.org/0000-0003-3226-6981>**Олександр Петрович Дзьобань**

Державна наукова установа “Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України”

Київ, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>**ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА:
ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ**

Анотація. Стаття має за мету обґрунтування філософсько-правових засад та виявлення філософських складових галузевих юридичних наук на прикладі процесуального права. Автори не поділяють поширену у науковій літературі позицію, згідно з якою процесуальні галузі права мають виключно прикладний характер і не передбачають постановки чи обговорення питань філософського порядку. Наголошується, що без урахування філософських засад правові питання втрачають самодостатність і цілісність, а пізнавальні можливості юридичної науки, зокрема у сфері процесуального права, істотно звужуються. Узагальнюється думка, що філософія права становить методологічну основу для глибшого розуміння процесуального права як явища, у якому поєднуються нормативність, моральність і пізнання істини в межах правосуддя. Визначення філософських засад процесуального права має мультиплікативний ефект, оскільки спричиняє низку взаємопов'язаних і взаємопідсилюваних наслідків у сфері правового регулювання та практики здійснення правосуддя.

Ключові слова: філософія права, процесуальне право, онтологія, гносеологія, аксіологія, ціннісні наративи, герменевтика, синергетика, аксіосфера.

Sergii V. Vasyliiev

Legal Department Kharkiv City Council

Kharkiv, Ukraine

ORCID <http://orcid.org/0000-0003-3226-6981>**Oleksandr P. Dzoban**

State Scientific Institution "Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine"

Kyiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>**PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF PROCEDURAL LAW:
DEFINING THE PROBLEM**

Summary. The article aims to substantiate the philosophical and legal foundations and identify the philosophical components of branch legal sciences using procedural law as an example. The

© Васильєв С.В., Дзьобань О.П. 2026

authors do not share the position widespread in scientific literature, according to which procedural branches of law are exclusively applied in nature and do not provide for the raising or discussion of philosophical issues. It is emphasized that without taking into account philosophical foundations, legal issues lose their self-sufficiency and integrity, and the cognitive possibilities of legal science, particularly in the field of procedural law, are significantly narrowed. The general opinion is that the philosophy of law provides a methodological basis for a deeper understanding of procedural law as a phenomenon that combines normativity, morality, and the pursuit of truth within the framework of justice. The definition of the philosophical foundations of procedural law has a multiplicative effect, as it causes a series of interrelated and mutually reinforcing consequences in the sphere of legal regulation and the practice of justice.

Key words: *philosophy of law, procedural law, ontology, epistemology, axiology, value narratives, hermeneutics, synergetic, axiosphere.*

Постановка проблеми. Аналіз сучасних процесів удосконалення державного устрою та суспільних відносин свідчить про зростання зацікавленості науковців філософськими засадами права. Відбувається розширення тематики філософсько-правових досліджень, посилюється увага до необхідності розгляду державно-правових явищ крізь призму ціннісно-орієнтаційного виміру права і держави, а також до проблеми антропоцентричної спрямованості політики. Окремим напрямом досліджень стає філософія окремих галузей права.

Як слушно зазначає професор М. Костицький, “загальні положення філософії права, як двоєдиної і філософської, і юридичної науки, можуть бути успішно використані для забезпечення становлення і розвитку філософських складових (підсистем) галузевих юридичних наук (в т.ч. і процесуальних). Вона може забезпечити їм філософське переосмислення самих себе (зокрема, місце в системі наукового знання, роль в реалізації етичних засад в праві, вплив на юридичний світогляд, правосвідомість, правову культуру тощо) Без методології процесуальні науки – як людина без рук, а без філософії – як без голови” [1, с. 12-18].

Отже, за допомогою філософсько-правового інструментарію, можна більш рельєфно дослідити сутність та зміст окремих галузевих юридичних наук. Крім того, філософія галузі права має не тільки наукове значення, вона формує внутрішню переконаність у важливості та соціальній користі відповідної сфери діяльності.

Філософія галузевого права має власну специфіку та неповторний зміст, що відрізняє її від загальної філософії права; водночас у формальному аспекті їхні функціональні матриці можуть мати спільні риси. Зазначені позиції вказують на актуальність дослідження філософії окремих галузей права, що підтверджується і відсутністю сучасних наукових розвідок та комплексних розробок у цій сфері за останні десятиліття.

Важливим також є той факт, що одним із недоліків сучасного стану права є статичність його світоглядних установок, які спираються на класичні теорії рівноваги та зорієнтовані переважно на відтворення вже усталеного. Як зазначає німецький соціолог Н. Луман, такі підходи не сприяють оперативному й безперервному самооновленню, відтворенню та формуванню нових констеляцій елементів для досягнення іншої якості стабільності – динамічної стабільності. Унаслідок цього галузеві юридичні дисципліни продовжують розглядати свій об’єкт як “продукт”, призначений лише для “внутрішнього вжитку”, ігноруючи той факт, що захисту потребують не тільки окремі блага й відносини, охоронювані законом, а й саме внутрішнє право як складна саморегульована система, що має ресурс до розвитку [2, с. 83, 84]. Тобто право

стабільне тоді, коли воно здатне змінюватися без руйнування власних основ, тому вивчення окремих галузей права під кутом філософії права тільки сприяє такому процесу.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Серед наукових досліджень, які опосередковано торкаються тематики філософії окремих галузей права слід назвати роботи А. Бернюкова [3], І. Козак [4, с. 98-102], А. Козловського [5, с. 203-215], М. Олексюка [6, с. 158-165], Н. Шаптали [7, с. 208-219], М. Цимбалука [8].

Вагомий внесок у формування галузевої філософії здійснив В. Бігун, автор однієї з найгрунтовніших праць, присвячених проблематиці правосуддя – “Філософія правосуддя: ідея та здійснення” [9] – в якій подано концептуальне бачення філософії правосуддя як особливої форми реалізації ідеї права в судовій діяльності.

Окремі питання онтології, гносеології, аксіології та герменевтики окремих галузей права можна побачити у публікаціях як українських науковців: Л. Білецької, В. Вапнярчука, І. Гетьман, С. Максимова, О. Мережка, П. Рабиновича, Г. Тетерятник, Ю. Циганюк, В. Яценка, так і зарубіжних дослідників Б. Кардозо (*Cardozo Benjamin*), Дж. Ессер (*Josef Esser*), Т. Фівег (*Theodor Viehweg*), В. Хассемер (*Hassemer Winfried*) та ін.

У той же час, філософська проблематика у сфері процесуального права нині майже не отримала належного розвитку в науковій доктрині. Водночас сучасна теорія процесуального права вже досягла такого рівня, коли подальший поступ стає неможливим без ґрунтового філософського аналізу її фундаментальних засад, зокрема у взаємозв’язку з теорією права.

Метою статті є обґрунтування філософсько-правових засад та виявлення філософських складових галузевих юридичних наук на прикладі процесуального права.

Матеріали та методи. Потреби дослідження процесуального права, його філософських засад, зумовили відповідну методологію, яка охоплює як методологію юридичної науки, так і спеціальну філософсько-правову методологію, спрямовану на осмислення процесуального права як філософсько-правового явища.

Методологія дослідження процесуального права орієнтується на підхід методологічної тріангуляції, який передбачає комплексне застосування і взаємодоповнення методів наукового дослідження різних рівнів і сучасних міждисциплінарних підходів. На підставі зазначеного принципу застосовувалась низка методів наукового дослідження з пріоритетністю дедуктивного руху від філософського рівня методології до загальнонаукового і спеціально-юридичного.

Так, діалектичний метод застосовувався для орієнтації логіки дослідження на визначення суттєвих зв’язків, встановлення змісту й особливостей складових процесуального права. Крім того, діалектичний метод, дозволив розглядати процесуальне право як динамічну систему, що розвивається через внутрішні суперечності між формою й змістом, законом і справедливістю. Герменевтичний метод було застосовано для інтерпретації змісту процесуальних норм і рішень у контексті правових текстів, культури, традиції. Поряд із зазначеними методами, основними методологічними підходами філософського рівня, що застосовувались для дослідження філософії процесуального права відносяться:

- феноменологічний підхід, що дозволив дослідити процесуальне право як феномен людського досвіду, через сприйняття, інтенції та смисли, які надають учасники процесу;

- антропологічний підхід, який орієнтує дослідження процесуального права крізь призму людини як центральної цінності, а судовий процес – як простір реалізації гідності та автономії особи;
- онтологічний і гносеологічний підходи, які дозволили осмислити природу процесуального права як буття права у формі діяльності та пізнати закономірності його функціонування;
- аксіологічний підхід, що зосереджується на цінностях, які лежать в основі процесуального права (справедливість, добросовісність, правова визначеність, рівність сторін);
- праксеологічний (діяльнісний) підхід, що розкриває процесуальне право як форму організації правової діяльності, практики застосування права.

Зазначені підходи й методи філософського рівня зумовили застосування комплексу загальнонаукових методів, що забезпечують цілісність і системність пізнання об'єкта. Насамперед використовувались методи аналізу та синтезу, індукції й дедукції, а також сходження від абстрактного до конкретного, що забезпечило послідовність руху від загальних філософсько-правових категорій до конкретних форм процесуального регулювання.

Крім того, процесуальне право як об'єкт наукового пізнання досліджувалось крізь призму трьох загальнонаукових підходів: дескриптивного (описового), атрибутивного та сутнісного. Дескриптивний підхід дав змогу визначити характерні ознаки процесуального права, його зв'язок із судовою діяльністю та роллю суду в системі правосуддя. За допомогою атрибутивного підходу виявлені визначальні риси процесуального права, що забезпечують його змістову цілісність. Сутнісний підхід дав змогу розкрити внутрішню природу цього правового явища, дозволяючи розглядати його як самостійну наукову категорію з власною концептуальною основою.

Серед міждисциплінарних методів і підходів особлива увага приділена системному і структурно-функціональному підходам, які дали змогу дослідити внутрішню організацію процесуального права та функціонування його елементів у забезпеченні мети правосуддя. Використання історичного, логіко-правового, порівняльного й моделювального методів сприяє виявленню закономірностей розвитку процесуального права, його філософських засад та взаємозв'язку з іншими галузями знання.

Виклад основного матеріалу.

Дослідження на перетині юриспруденції та філософії сприяли становленню нової гуманітарної науки – філософії права, у склад предмету якої увійшло наукове осмислення закономірностей еволюції правових систем, процесів формування права, а також ролі судді в суспільстві, а центром уваги став пріоритетний захист та розвиток фундаментальних громадських цінностей.

Філософія права, досліджуючи сутність і розуміння права, аналізуючи правові системи минулого та сучасні концепції, виступає одним із ключових інтелектуальних інструментів критики та вдосконалення права. Можна стверджувати, що в Україні філософія права постає як якісно нова форма філософського осмислення процесів правотворення і державотворення та відіграє вагомий роль у реформуванні національної правової системи [10, с. 430-434].

Хоча знання, здобуті у філософії права, не є абсолютно об'єктивними й не завжди піддаються практичній верифікації, їх значення полягає у формуванні світоглядних орієнтирів, критичному осмисленні права та виявленні його ціннісних засад. Саме завдяки цьому філософія права збагачує юридичну науку та сприяє розвитку правової системи.

Юридичні науки зосереджені на вивченні права з метою вироблення практичних рекомендацій для вдосконалення правового регулювання та правозастосування. Натомість філософія права не має безпосередньої практичної функції: її вплив на практику здійснюється опосередковано через формування світоглядних орієнтирів. Це пояснюється надзагальністю її понять і категорій, а також нерозривним зв'язком із духовною культурою суспільства, що зумовлює мінливість і багатоваріантність філософсько-правових знань [11, с.113].

Аналіз наукової літератури свідчить, що філософія окремих галузей права, за науковими підходами, покликана, наприклад, висловлювати ставлення до проблем та реформ у правовій сфері, виступати парадигмою для розв'язання ключових завдань правової системи, пояснювати динаміку соціально-правових процесів і відкривати нові цінності та цілі, впливати на формування правової політики держави тощо.

Таким чином, філософське підґрунтя галузевої юридичної науки виявляється у формуванні системи знань про її основи та їхній зв'язок із загальною юриспруденцією, суспільством і культурою.

Предметом нашого дослідження є процесуальне право, яке може бути визначено як сукупність правових норм, що регламентують порядок здійснення правосуддя, визначають правила судового розгляду, права й обов'язки його учасників, а також процедури, яких зобов'язані дотримуватися суди та сторони у справі. Його основна функція полягає у створенні правових гарантій для ефективного й справедливого здійснення судочинства.

Філософські основи процесуального права кореняться в різних правових доктринах, серед яких особливе значення мають позитивізм, природне право та критична теорія. Ці підходи формують різні уявлення про роль і призначення процесуального права. Так, наприклад, *позитивістська концепція* акцентує на необхідності чітких і формалізованих правил, що забезпечують передбачуваність і послідовність судових процедур. Вона виходить із того, що справедливий процес досягається завдяки дотриманню встановлених норм.

У сучасній науковій думці дедалі частіше висловлюється підхід, згідно з яким філософія процесуального права має зосереджуватися не стільки на аналізі судової процедури, скільки на пізнанні людини, що зумовлює її соціологічний та антропологічний вимір. Особливу увагу приділяють концепціям, альтернативним до юридичного позитивізму, здатним забезпечити зрозумілі й дієві моделі врегулювання соціальних конфліктів. Скажімо, на думку М. Семко, право постає не лише як багаторівневе теоретичне явище, а й як практичний інструмент – дієвий регулятор соціальних відносин, нормативно-правовий стандарт забезпечення та захисту прав і свобод людини; найвищою ж цінністю, на реалізацію якої спрямоване право, є збереження суспільства та гідне життя кожної особи [10, с. 432].

Поділяючи цінність таких підходів, слід зазначити, що саме позитивізм, попри критичні зауваження, і нині пропонує найбільш чіткі та ефективні процесуально-правові механізми.

Природно-правове мислення наголошує на пріоритеті принципів справедливості, моралі та рівності. Процесуальне право у цьому розумінні повинно не лише регулювати процедури, але й гарантувати їхню узгодженість із загальнолюдськими цінностями.

Критична теорія розглядає процесуальне право крізь призму соціальної нерівності та владних відносин. Представники цього напрямку підкреслюють, що процесуальні норми мають враховувати різноманітність соціальних потреб і забезпечувати інклюзивність та реальну доступність правосуддя. Таким чином,

філософські підходи пропонують різні, але взаємодоповнюючі інтерпретації сутності процесуального права, дозволяючи поєднати нормативну визначеність, моральний вимір і соціальну чутливість у його функціонуванні.

Філософська основа процесуального права охоплює коло питань, що стосуються онтологічного, гносеологічного, аксіологічного, антропологічного, етичного та методологічного вимірів процесуальної форми. Вона зосереджується не на змісті права загалом, а на способі його реалізації через процедуру, яка виступає формою втілення справедливості. До її ключових питань належать: природа процесуальної форми та її місце у правовій реальності; пізнавальна функція судового процесу та межі юридичної істини; цінності, що лежать в основі процесуального права — справедливість, рівність сторін, добросовісність; роль особи як суб'єкта процесуальної діяльності; моральні засади судової поведінки; а також методи пізнання сенсу процесуальної справедливості.

Головна складність філософії процесуального права полягає в тому, що вона має осмислити не сам зміст права, а форму його здійснення, у якій поєднуються нормативність і моральність, процедура і цінність, форма і справедливість.

Ми погоджуємося з думкою тих науковців, які пропонують в науково-теоретичному плані поділяти філософію окремих галузей права на дві частин: загальну та особливу [9, с. 44]. Стосовно філософії процесуального права, загальна частина має відповідати за поняття, об'єкт, предмет, методи та інші вступні загальнометодологічні аспекти судової діяльності, щодо особливої частини – це дослідження безпосереднього судового процесу як діяльності у русі.

Зазначимо, що філософія та юриспруденція не можуть залишатися осторонь трансформацій, що відбуваються під впливом глобалізації. Сучасне суспільство переживає значні зміни і філософія права виступає потужним інструментом для осмислення концептуальних проблем. Вона є самодостатньою та здатною забезпечити всебічне розуміння права в його різноманітті, створюючи основу для системного аналізу правового досвіду, узагальнення знань, синтезу правових явищ та інтегративного вивчення правового середовища. Вказані тенденції є актуальними і для філософії окремих галузей права, як складових загальної філософії права.

Отже, функція філософії процесуального права має свій специфічний зміст і неповторний колорит, який не збігається з аналогічною функцією філософії права, хоча у формальному вимірі їхні функціональні матриці можуть виглядати ідентичними.

Ведучи мову про потенціал філософського виміру процесуального права, варто зазначити, що будь-яка спроба філософського осмислення того чи іншого соціокультурного феномена зосереджується на трьох ключових питаннях: меті системи (онтологія), засобах її досягнення (гносеологія) та цінностях, що лежать в її основі (аксіологія).

Враховуючи, що філософія є джерелом світогляду, філософія процесуального права має орієнтуватися на осмислення його наріжних засад, забезпечуючи становлення процесуально-правового світогляду. Вузлові категорії цієї філософії відкривають глибше розуміння сутності та призначення процесуальних прав, надаючи можливість цілісної концептуалізації знань про них.

Онтологія процесуального права. У загальноприйнятому розумінні онтологія – це розділ філософії, що досліджує першопричини, основні та найбільш загальні характеристики природи буття (сутність, принципи, взаємозв'язки та закономірності).

Серед різновидів буття особливе місце посідає соціальна реальність, що охоплює всі сфери життєдіяльності людини, а її невід'ємною умовою є право як система норм,

покликаних регулювати взаємини між людьми. Саме зміст і форма цих норм, а також практика їх реалізації утворюють особливу соціальну матерію — юридичну реальність.

Юридична реальність за своєю природою вимагає особливого підходу до пізнання. Вона, будучи частиною суспільної дійсності, стає предметом регіональної соціальної онтології. Саме у цьому вимірі формується специфічний філософсько-правовий напрям, спрямований на дослідження буття *jus* (справедливості) та форм його існування в правовій сфері, де справедливість матеріалізується у вигляді юридичної реальності.

Основна проблема правової онтології полягає у з'ясуванні того, яку частину буття займає *jus* і якою є його структурна сутність. Усвідомлення змісту цього поняття є визначальним елементом юридичної конструкції та виступає універсальним засобом пізнання юридичної реальності як цілого, разом із усіма її елементами.

Як визначають науковці, у юриспруденції усе зводиться до дилеми вибору: позитивне право (закон) чи справедливість (*jus*). В результаті у теорії та філософії права домінують два напрямки у вирішенні питання про співвідношення права і справедливості. Прихильники першого напрямку бачать справедливість “під” правом, другого – “над” правом. Перший напрямок органічно пов'язаний з філософським і правовим позитивізмом, другий – з різними модифікаціями ідеалістичної аксіології, а також з доктриною природного права [12, с. 98-105].

З сучасної філософсько-методологічної позиції можна сказати, що в матеріальному світі явище юридичної реальності представлене позитивними нормами: законами, численними підзаконними актами, судовими прецедентами, звичаєвими приписами, – усе це є ніщо інше, як наші гносеологічні уявлення про його ідеальну (правильну та дійсну) сутність, тобто, про т.з. *jus naturale*. Саме у встановленні максимальної відповідності цих зовнішніх об'єктивованих форм глибинному (початково-незмінному) змісту і має полягати наше суб'єктивне правотворення. Інакше кажучи, *jus* існує для нас буттєво в постійному гносеологічному пізнанні його універсальних основ [13, с. 125-147].

О. Бандура відносить до предмета онтології права правові відносини, норми та інститути, що становлять правову реальність у вузькому сенсі. У широкому сенсі вона розгортається у суперечності між цими складовими, яка й зумовлює її розвиток. Правосвідомість осмислює соціальну дійсність і, вступаючи в конфлікт із наявною правовою реальністю, викликає потребу у її корекції. Отже, правова реальність і правосвідомість існують у діалектичній єдності, переходячи одна в одну: правосвідомість оформлюється у правову реальність, тоді як правова реальність формує зміст правосвідомості [14, с. 50].

Таким чином, онтологічний аспект філософської складової галузевої юридичної науки виступає як сукупність визначення буття (в т. ч. соціального і правового), визначення позиції людини, суспільства держави в світі, виділення ролі і значення конкретного регулятора поведінки людини і соціальних утворень засобами конкретної галузі права. Крізь призму онтології можна побачити, як всезагальні (космічні) закони конкретизуються в етику і право, а через них і в галузеву правову науку [15]

Отже, теоретичне підґрунтя галузевої юридичної науки, у нашому випадку – процесуального права, має охоплювати її зв'язок з основами прав людини, системою права та системою законодавства. У цьому контексті необхідно розглядати питання галузевої правотворчості, джерел (форм) галузевого права, галузевих правовідносин, реалізації норм права, правозастосування, тлумачення, правомірної і неправомірної поведінки, правопорушення, юридичної відповідальності та механізмів правового регулювання. Особливого значення при цьому набуває визначення об'єкта і предмета

галузевої юридичної науки. Не менш важливою складовою є методологічна основа, що включає знання про загальноюридичну методологію, види методологічних підходів, які можуть застосовуватися в межах відповідної науки, їхній зміст та специфіку. Окремо слід виділити конкретні методи дослідження, найбільш ефективні й притаманні саме відповідній галузі юридичного знання.

Зазначений висновок підтверджується і результатами наукових досліджень у сфері процесуального права різних юрисдикцій. Так, наприклад, Ю. Циганок, вивчаючи систему засад кримінального судочинства зазначає, що онтологія системи засад кримінального провадження дає змогу визначити положення про те, що вказана система засад існує об'єктивно, наділена властивостями імперативності, цілісності, стійкості, різноманітності, варіативності, інформативності й визначається тісним внутрішнім взаємозв'язком її елементів [16, с. 144-146]. Л. Білецька, розглядаючи онтологічну сутність судового прецеденту у судочинстві, вказує необхідність визнання судового прецеденту інститутом процесуального права з уніфікацією прецедентної судової практики (*ratio desidendi*) шляхом розпізнавання, виокремлення її з чисельних правових позицій судів, та запровадження в процесуальне законодавство стимулів її дотримуватися [17, с. 5-8].

Гносеологія процесуального права. Термін “гносеологія” позначає філософську теорію пізнання, предметом якої є взаємозв'язок суб'єкта і об'єкта в пізнавальному процесі, умови та можливості осягнення людиною світу, а також обґрунтування критеріїв істинності, верифікованості та достовірності знання. Тобто гносеологія – це вчення про пізнання, яке досліджує можливості людини у відображенні предметів і явищ дійсності, їхніх властивостей, зв'язків і відносин, а також вивчає джерела, способи, методи та форми пізнання. Вона має універсальний характер, застосовується у будь-якій сфері наукових знань і виступає методологічною основою будь-якої пізнавальної діяльності.

Обґрунтування існування філософії окремої галузі права у сфері судочинства можна побачити у наукових розвідках вчених-процесуалістів щодо деяких інститутів процесуального права. Так, В. Вапнярчук стверджує, що доказування у кримінальному провадженні має істотну специфіку, яка відрізняє його від інших форм (видів) пізнання, що мають місце в сучасному суспільстві, зокрема від наукового. Основні його особливості полягають у такому: (1) специфічний предмет пізнання у кримінально-процесуальному доказуванні; кримінально-процесуальне доказування можна визначити як різновид практичного пізнання; (2) пізнання обставин скоєного злочину не є самоціллю у кримінальному процесі, воно лише створює основу для правильного вирішення справи; (3) процес доказування завжди обмежений певними строками, що істотно відрізняє його від інших видів пізнавальної діяльності людини; (4) процес доказування докладно регламентований законом і відбувається у відповідній процесуальній формі; (5) цільова спрямованість процесуальної діяльності [18, с. 91-98].

На думку В. Яценка, закон за своєю природою є догматичним, адже фіксує сталі правила поведінки. Проте динаміка суспільного життя породжує суперечність між усталеною формою і змінним змістом, що стримує розвиток правової сфери. Подолати цю суперечність неможливо лише в межах юриспруденції; воно потребує звернення до філософії права, яка володіє гносеологічним та діалектичним інструментарієм, здатним забезпечити глибше осмислення правових явищ [19, с. 159].

Гносеологія пропонує нам спеціальну методологію та підходи, які використовуються для отримання знань про процесуальне право.

Право існує завдяки об'єктивній логіці розвитку суспільства та потребам його стабільного функціонування. Саме ця об'єктивність зумовлює спрямованість права на забезпечення стабільності соціальних відносин, свободи та справедливості. Такий суспільно-регулятивний зміст права вимагає застосування причинно-наслідкового підходу як методологічної основи пізнання правових явищ. Цей підхід особливо продуктивний під час з'ясування підстав для порушення справи у суді. Адже будь-яка причина породжує певний наслідок лише за наявності відповідних умов. Тут вступає в дію інша методологічна категорія – підстава, яку слід розуміти як синтез причин та умов, що у своїй єдності зумовлюють правові наслідки. Відтак процес з'ясування підстав для відкриття провадження у справі повинен ґрунтуватися на реалізації двох методологічних вимог: (1) виявлення причин та підстав виникнення конфлікту, що зумовлюють необхідність судового розгляду; (2) аналіз умов, за яких ці причини набувають здатності породжувати правопорушення та відповідно правові наслідки. Таким чином, правова методологія, спираючись на категорії причини, умови та підстави, дозволяє більш повно розкрити механізм виникнення правових відносин у їх динаміці та зумовлює обґрунтованість судового процесу.

Ще одним важливим методологічним аспектом є необхідність чіткого розмежування причинно-наслідкових зв'язків від інших типів зв'язків, які можуть траплятися у судовій практиці. І суд, і учасники процесу мають усвідомлювати, що поряд із справжніми причинно-наслідковими відношеннями існують випадкові, тимчасові чи незакономірні зв'язки, які лише імітують причинність, але нею не є. Виокремлення саме причинно-наслідкової залежності становить складову “юридичного мистецтва”, що ґрунтується на поєднанні правових знань, логічного аналізу та практичного досвіду. Особливо складним завданням є відмежування справжнього причинного зв'язку від простого хронологічного співпадіння подій, коли одна подія лише передує іншій у часі, але фактично не зумовлює її настання. Таким чином, методологія пізнання у сфері права передбачає не лише виявлення причин та умов, а й ретельну перевірку їхньої закономірності, що уможливорює ухвалення обґрунтованих та справедливих судових рішень.

Один із найважливіших гносеологічних важелів, що особливо притаманний процесуальному праву – *метод сходження від абстрактного до конкретного*. Так, будь-який юридичний факт спочатку постає у конкретно-чуттєвій повноті, коли він безпосередньо сприймається суб'єктом. На цьому етапі виникає потреба у проникненні в сутність явища, адже зовнішня форма ще не розкриває його справжнього значення. Для цього використовується метод абстрагування: із множини ознак виокремлюється найбільш суттєва, а шляхом розумової діяльності створюється абстракція, яка фіксує загальні риси явища. Таким чином формується поняття певного феномена. Далі, за допомогою аналізу та синтезу, абстрактне знання підлягає теоретичній обробці й поступово наповнюється конкретним змістом. На цьому рівні виникає вже не емпірична, а теоретична повнота, яка дозволяє розкрити внутрішні закономірності юридичного факту та включити його у систему правового знання.

Таким чином, гносеологія процесуального права дає змогу усвідомити механізми пізнання цієї галузі права, простежити формування правових знань у процесі наукового аналізу та правозастосовної практики. Вона дозволяє оцінити ступінь достовірності отриманих знань і визначити, наскільки вони відповідають реальним потребам судочинства. Завдяки цьому гносеологічний підхід сприяє розвитку обґрунтованих методів тлумачення процесуальних норм, забезпеченню єдності правозастосування та підвищенню ефективності правосуддя.

Аксіологія процесуального права розкриває ціннісні ідеологеми, які актуалізуються при виникненні процесуальних правових відносин від їх початку і до прийняття кінцевого процесуального рішення по суті або вирішення інших процесуально-процедурних питань. У межах концепції об'єкт-суб'єктного підходу аксіологія права визначає особливе співвідношення між носіями та виразниками правових цінностей. Так, суб'єктом (ініціатором цінності) виступає суб'єкт права: у деформалізованому вигляді — це конкретна особа як носій прав і законних інтересів; у формалізованому вигляді — це суб'єкт права, наділений повноваженнями щодо їх визнання, закріплення та легалізації у правовому полі. Об'єктом (носієм цінності) виступають права та інтереси суб'єктів права, які втілюють соціально-правові блага, що підлягають реалізації, охороні та захисту. Щодо ролі держави, то вона полягає у нормативній об'єктивізації цих цінностей: вона створює умови для їх формування, закріплення в законодавстві та забезпечення реального захисту [20, с. 284-290]. Таким чином, аксіологія права відображає діалектичний зв'язок між суб'єктом і об'єктом правовідносин, де держава виступає гарантом їхнього узгодження та охорони.

. У площині процесуального права об'єкт-суб'єктне розуміння аксіології набуває особливої виразності. Суб'єктом ініціації цінності виступає учасник процесу: у деформалізованому вигляді – як носій суб'єктивних прав і законних інтересів, а у формалізованому – як процесуальний суб'єкт, наділений законодавчо визначеними правами й обов'язками (позивач, відповідач, прокурор, суддя тощо). Об'єктом є самі права та інтереси учасників процесу, що становлять цінність і підлягають реалізації та захисту у межах судового розгляду. Держава, у свою чергу, здійснює нормативну об'єктивізацію цих цінностей шляхом встановлення процесуальних норм, які забезпечують реальне функціонування механізмів судового захисту, рівність сторін, справедливість та правову визначеність. Такий підхід дозволяє розкрити аксіологічну природу процесуального права як системи, де інтереси суб'єктів поєднуються з обов'язком держави гарантувати їх охорону та реалізацію.

Дослідники аксіології права пропонують використовувати для зручності термін “аксіосфера” [21, с. 178-186], що віддзеркалює єдність ціннісних засад, на основі яких здійснюються у тому числі і судово-процесуальні провадження. У цьому аспекті, слід погодитися з думкою, висловленою у науковій літературі, що галузеву аксіологію, у нашому випадку процесуального права, як феномена, інституціоналізованого для задоволення суспільної потреби протидії трансгресії, доцільно розділити на два рівні: *мікрорівень* передбачає вивчення аксіосфери судового провадження, його сутності, фундаментальних засад здійснення, кореляції суб'єктивних аксіосфер учасників процесуальних відносин тощо; *макрорівень* передбачає пізнання цінності всієї сфери процесуального права як компонента соціогуманітарного простору [22, с. 160-163].

Для зручності ми пропонуємо використовуватися термін “ціннісні наративи процесуального права”, що розуміються як система універсальних пріоритетних цілей/установок, закріплених у Конституції та законах України, а також сформованих у результаті оцінної діяльності судових органів (Конституційного Суду України, Верховного Суду, ЄСПЛ), які забезпечують оптимальне співвідношення прав особистості, суспільства та держави у сфері судочинства, ґрунтуючись на балансі приватних і публічних інтересів та спираючись на принципи справедливості, неупередженості, своєчасності й ефективності [23, с.32].

Правові цінності процесуального права уособлюють ідеологічну парадигму держави та виступають як ідеальна модель судочинства. Вони формуються на основі загально-правових і конституційних засад із метою забезпечення демократичного

функціонування державної влади, гарантування прав і свобод людини, що реалізуються на принципах законності та справедливості.

На наш погляд, філософський аналіз процесуального права буде неповним без включення до нього питань герменевтики та синергетики, що дозволяє досягти комплексного розуміння його природи, способів пізнання та ціннісних підстав.

Герменевтика процесуального права дає можливість детально з'ясувати і роз'яснити зміст нормативно-правового матеріалу, що регулює правовідносини у сфері судочинства, в тому числі і джерел процесуального права [24, с. 5-12].

В юридичній літературі підкреслюється, що діяльність судді крізь призму юридичної герменевтики слід розглядати як єдиний інтерпретаційний акт, що складається з трьох основних частин: (а) встановлення фактичних обставин справи; (б) праворозуміння через осягнення права, необхідного для вирішення справи; (в) правотлумачення та правозастосування у формі юридичної кваліфікації з'ясованої фактичності, яка відбувається з огляду на результати попередніх двох стадій, з метою досягнення істини, правди та справедливості [3, с. 9].

Основною проблемою юридичної герменевтики є не лише встановлення буквального смислу норм права як нормативних приписів, а й з'ясування їх глибинного значення в контексті правової дійсності. Такий підхід вимагає врахування історичних, соціальних, культурних та політичних обставин, у межах яких право функціонує та застосовується. У процесуальному праві ця проблема набуває особливої гостроти, оскільки судова практика постійно стикається з необхідністю тлумачення норм у зв'язку з конкретними життєвими ситуаціями. Наприклад, при застосуванні принципу змагальності суд повинен інтерпретувати не лише текстуальне положення відповідної норми, а й виходити з балансу інтересів сторін, забезпечення справедливості судового розгляду та дотримання прав людини.

Таким чином, інтерпретація в юридичній герменевтиці виходить за межі технічного з'ясування змісту закону. Вона стає процесом, що поєднує логіко-смысловий аналіз із практичною оцінкою наслідків правозастосування. Саме тому юридична герменевтика виступає не лише як метод тлумачення, але й як спосіб філософського осмислення права у його динаміці та життєвій реальності.

Правова герменевтика у сфері процесуального права може з повним правом претендувати на статус міждисциплінарної комплексної галузі знань, що поступово набуває ознак самостійної правової філософії. Вона не лише передуює вирішенню інтерпретаційних завдань, а й забезпечує виявлення загального теоретико-правового характеру процесуального розуміння. У цьому аспекті герменевтика стає надійним методологічним підґрунтям для правильної інтерпретації нормативних актів, які, зокрема, можуть бути залучені до адаптаційних процедур національного законодавства України до правової системи Європейського Союзу [25, с. 24-31].

Синергетика процесуального права. Синергетика як науковий підхід у дослідженні права набуває особливого значення завдяки своїм методологічним можливостям, що дають змогу розкривати внутрішні механізми самоорганізації правової системи та визначати конструктивні напрями її подальшого розвитку [26, с. 3-15; 27, с. 26-32]. Вона пропонує інструменти для аналізу права як складної системи, здатної до спонтанного формування структур, збереження цілісності та адаптації до змін зовнішнього середовища. Особливої актуальності цей підхід набуває у ситуаціях нестійкої рівноваги, коли правова система потребує підтримання стабільності й водночас зберігає потенціал для самоорганізації. У цьому сенсі синергетика дозволяє розглядати право не як статичний набір норм, а як динамічну реальність, що постійно взаємодіє із соціумом,

політикою, економікою та культурою. Саме завдяки такому підходу синергетика збагачує діалектику, яка є найбільш універсальною методологією пізнання, і водночас відкриває нові можливості для комплексного вивчення правової дійсності [28, с. 3-12].

Практичні приклади застосування синергетики у процесуальному праві демонструють, що цей підхід здатен пояснити і структурувати ті процеси, які відбуваються у судовій сфері під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

По-перше, яскравим прикладом є розвиток електронного судочинства. Запровадження цифрових технологій (зокрема системи “Електронний суд”) сприяє самоорганізації процесуальної діяльності, зменшує рівень хаотичності документообігу, створює нові моделі комунікації між судом і учасниками процесу та дозволяє системі гнучко адаптуватися до зростаючих інформаційних потоків [29, с. 212-215].

По-друге, у практиці судочинства дедалі ширше застосовуються альтернативні способи вирішення спорів (ADR). Медіація, арбітраж чи переговорні процедури виникають як механізми саморегуляції суспільних відносин у відповідь на перевантаженість судової системи. Вони утворюють своєрідний динамічний баланс між державною юрисдикцією та потребою у швидкому, економічному та ефективному врегулюванні конфліктів.

По-третє, важливою сферою прояву синергетики є гнучкість процесуальних строків. Можливість їх продовження або поновлення за рішенням суду свідчить про прагнення системи підтримувати рівновагу між формальною визначеністю та справедливим урахуванням життєвих обставин. Це приклад адаптації процесуального механізму до умов нестійкої рівноваги та потреби збереження стабільності судочинства.

По-четверте, розвиток судової практики відображає синергетичні риси. З хаотичного різноманіття рішень формується упорядкована система тлумачення та застосування норм. Узагальнення практики Верховним Судом та формування прецедентів виступає як механізм самоорганізації, що забезпечує передбачуваність і стійкість правової системи.

Нарешті, прикладом синергетики на міжсистемному рівні є адаптація національного процесуального законодавства до стандартів Європейського Союзу. Взаємодія українського та наднаціонального правових порядків веде до появи нових моделей правового регулювання, що забезпечують більшу стійкість і стабільність судочинства в умовах глобалізованого середовища.

Таким чином, синергетичний підхід у процесуальному праві дає змогу виявити закономірності самоорганізації системи, пояснити механізми її адаптації та розвитку, а також визначити напрями подальшого вдосконалення правосуддя.

При використанні синергетичного підходу до дослідження системи процесуального права виявляються властивості, які дозволяють розглядати її як складний і динамічний соціально-правовий організм [30]: (1) динамічність, що означає здатність системи процесуального права змінюватися відповідно до трансформацій у суспільстві та правовому середовищі; (2) цілісність, яка проявляється у взаємозалежності всіх її елементів (норм, інститутів, процедур), що забезпечує функціонування як єдиної системи; (3) подільність на частини, адже процесуальне право складається з окремих інститутів і галузей (цивільного, кримінального, адміністративного, господарського процесу), кожен із яких має власну специфіку, але при цьому зберігає зв'язок із загальною системою; (4) орієнтація на завдання (мету): система процесуального права спрямована на досягнення справедливості, захист прав і законних інтересів, забезпечення ефективного функціонування правосуддя; (5) багатогранність, яка полягає у поєднанні формально-юридичних, соціальних, моральних і філософських аспектів; (6)

властивість збереження форми та спрямованості: незважаючи на зміни у змісті та деталях регулювання, процесуальне право зберігає свою основну функцію – бути процедурною гарантією справедливого судочинства; (7) гнучкість, що виявляється у можливості адаптуватися до нових викликів (наприклад, цифровізація судочинства, впровадження електронних процедур); (8) взаємодоповнення та несуперечливість: інститути й норми процесуального права не лише співіснують, а й підсилюють одне одного, формуючи гармонійну систему, яка мінімізує внутрішні протиріччя.

Отже, синергетичний підхід дозволяє побачити процесуальне право не як статичний набір правил, а як живу, самоорганізовану систему, що зберігає стабільність і водночас здатна до розвитку.

Тож філософія процесуального права охоплює онтологічний, гносеологічний та аксіологічний виміри, у межах яких герменевтика забезпечує інтерпретацію та ціннісне осмислення норм, а синергетика – розуміння права як відкритої самоорганізованої системи, що динамічно розвивається у взаємодії з соціальним середовищем; у поєднанні вони формують цілісне бачення природи, пізнання та цінностей процесуального права.

Висновки. Філософія права становить світоглядний фундамент загальної теорії права, адже забезпечує її базовими цінностями, категоріями та інтелектуальними інструментами, без яких неможливо осмислити ані сучасну юриспруденцію, ані практику правозастосування. Переважна більшість питань, що належать до предмета загальної теорії права, невіддільна від філософського бачення сутності, мети та природи права. Це повною мірою стосується й процесуального права, у якому філософські засади проявляються через осмислення природи правосуддя, співвідношення форми та змісту процесуальних норм, ціннісних орієнтирів судової діяльності та меж реалізації принципу справедливості. Саме філософія права створює основу для глибшого розуміння процесуального права як явища, що поєднує нормативність, моральність і пізнання істини у правосудді.

Філософія процесуального права відображає особливості судочинства у світоглядному та філософському осмисленні правової реальності в її часовому, просторовому, онтологічному, гносеологічному, аксіологічному та інших вимірах.

Процесуальне право як світоглядний аспект правової реальності охоплює багатоманітність уявлень про право, що поєднують знання, переконання, ціннісні орієнтації та ідеали, властиві різним соціальним суб'єктам. Як правова реальність, процесуальне право відображає систему відносин, норм і практик, спрямованих на забезпечення справедливості, упорядкування правових процедур і реалізацію принципу верховенства права у процесі здійснення правосуддя.

Багато питань філософії процесуального права мають метафеноменальне значення для функціонування судової системи. Вони окреслюють межі пізнання явищ правової дійсності та задають орієнтири для її теоретичного осмислення. Завдяки цьому визначається їхня пізнавальна, теоретична й методологічна цінність. Застосування філософських підходів у дослідженні процесуального права сприяє глибшому розумінню закономірностей судово-процесуальної діяльності, підвищенню якості сприйняття правової реальності та обґрунтуванню необхідності вдосконалення чинної системи правосуддя.

Філософія процесуального права має також і практичний вимір, адже саме в судовому процесі право “оживає”, розкриваючись у динаміці застосування принципів і норм до конкретних обставин. Тут воно постає не лише як сукупність правил, а як дія, що породжує нові смисли, забезпечує баланс інтересів і утворює справедливість у суспільстві.

ПОДЯКИ: Немає

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ: Немає

Використана література

1. Костицький М.В. Деякі аспекти філософських і методологічних проблем наук процесуального права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 12-18.
2. Luhmann, Niklas (1995). *Social Systems*. Stanford University Press. P. 83–84.
3. Бернюков А.М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): дис. канд. юрид. наук. Львів: Львівський держ. унів-т внутрішніх справ, 2008. 194 с.
4. Козак І. Диференціація філософії правосуддя та філософії судочинства. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2017. № 865. С. 98-102.
5. Козловський А. А. Право і буття: феноменологічний аспект праворозуміння. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 11. С. 203-215.
6. Олексюк М. М. Сучасна англо-американська філософія кримінального права: концепції та принципи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 85. С.158-165.
7. Шаптала Н. Конституційний судовий контроль: історичні передумови, філософсько-правові та процесуально-методологічні засади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 3. С. 208-219.
8. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія. Київ: Атіка, 2008. 288 с.
9. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ: Вид-во «Реферат». 2011. 303 с.
10. Семко М.О. Філософія права та її значення в процесі реформування правової системи України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 430-434.
11. Козюбра М. І. Співвідношення філософії права і загальної теорії права: історія і сучасність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 107-115.
12. Цимбалюк М. Правова онтологія як учення про буття права. *Науковий вісник НАВСУ*. 2011. № 1. С. 98–105.
13. Бернюков А. М. Юридична реальність як онтогносеологічна форма існування права (філософсько-методологічний аналіз): дис. доктора юрид. наук. Хмельницький: Хмельницький інститут соціальних технологій, 2017. С. 125-147.
14. Бандура О.О. Онтологія права як складова філософської онтології (попередні міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 2 (22). С. 48-55.
15. Костицький М. В. Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони як джерело права: доп. на акад. читаннях в КРЦ АПРН України. Вип. 15. Київ. 2010. 23 с.
16. Циганюк Ю.В. Онтологія системи засад кримінального провадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Випуск 3. Том 3. С. 144-146.
17. Білецька Л. М. Онтологія судового прецеденту у судочинстві України (на прикладі справ про страхування). *Правова позиція*. 2022. № 3 (36). С. 5-8.
18. Вапнярчук В. Гносеологічні основи процесу доказування. *Публічне право*. 2012. № 1 (5). С. 91-98.
19. Яценко В.В. Проблеми гносеології права. *Актуальні проблеми філософії права: посібник*. Львів: ЛьВДУВС, 2017. 612 с.
20. Тетерятник Г. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: аксіологічні питання. *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. Спеціальний випуск № 2. С. 284-290.
21. Горобець К. В. Аксіосфера як філософсько-правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. №67. С. 178–186.

22. Дуфенюк О.М. Аксиологія кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 3. С. 160-163.
23. Васильєв С.В. Ціннісні наративи процесуального права. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2024. Випуск 3(7). С. 23-34.
24. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 5-12.
25. Гетьман І. В. Трансформації у правовій доктрині: плюралізм методологій, концепція правового спілкування, правова герменевтика. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 24-31.
26. Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 7. С. 3-15.
27. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. 2007. Вип. 1 (27). С. 26-32.
28. Балинська О. М., Ященко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична*. 2017. Вип. 4. С. 3-12.
29. Циганюк Ю.В. Синергетика системи кримінального процесу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. №3. С. 212-215.
30. Дзьобань О. П. Філософія науки: підручник. Київ; Одеса: Фенікс, 2024. 516 с.

Сергій Володимирович Васильєв

кандидат юридичних наук, доцент
заступник директора Юридичного департаменту Харківської міської ради
61003, Україна, Харків, майдан Конституції, 7
email: sv.vasiliev2015@gmail.com

Олександр Петрович Дзьобань

доктор філософських наук, професор
головний науковий співробітник Державної наукової установи “Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України”
04053, Україна, м. Київ, пров. Несторівський, 4
email: a_dzeban@ukr.net

Sergii V. Vasyliiev

Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department Kharkiv City Council
7, Constitution Square, Kharkiv, 61003, Ukraine
Ukraine
email: sv.vasiliev2015@gmail.com

Oleksandr P. Dzoban

Doctor of Philosophy, Professor
Chief Research Fellow of the State Scientific Institution "Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine"
4 Nestorivskyi Lane, Kyiv, 04053, Ukraine
email: a_dzeban@ukr.net

Рекомендоване цитування: Васильєв С.В., Дзьобань О.П. Філософські виміри процесуального права: до визначення проблеми. *Інформація і право*. № 1(56)/2026. 2026. С. 230-245. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2026.1\(56\).357448](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2026.1(56).357448).

Suggested Citation: Vasyliev S.V., Dzoban O.P. (2026) Philosophical Dimensions of Procedural Law: Defining the Problem. *Information and Law*. 1(56)/2026. 230-245. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2026.1\(56\).357448](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2026.1(56).357448).

Дата надходження статті до редакції: 23.12.2025 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.02.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення): 01.04.2026 р.

~~~~~ * * * ~~~~~
